

УДК 159.922

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ З БАТЬКАМИ

Мельнікова С.В., к. мед. н., доцент кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Каткова Т.А., магістр психології, старший викладач кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Варіна Г.Б., магістр психології, старший викладач кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена вивченню проблеми впливу агресивної поведінки в підлітковому віці на виникнення конфліктних ситуацій у родині. Теоретично доведена необхідність дослідження особливостей впливу агресивних проявів дітей підліткового віку на відносини з батьками в позитивному спрямуванні. Розроблена корекційна програма розрахована на допомогу підліткам у формуванні конструктивних патернів поведінки в процесі подолання агресивних проявів у взаєминах із батьками. Під час дослідження використані теоретичні (обробка наукових та періодичних видань із теми дослідження, порівняння), емпіричні методи дослідження, кількісні та якісні методи обробки даних. Після проведення експериментального дослідження ми дійшли висновку, що рівень агресивності учнів завищений, і тому можуть виникати конфліктні ситуації у спілкуванні з дорослими та однолітками. У статті окреслено шляхи подальшого вивчення проблеми дослідження.

Ключові слова: агресія, агресивність, конфлікт, міжособистісні відносини, підлітки.

Каткова Т.А., Мельнікова С.В., Варіна А.Б. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В ПРОЦЕССЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ С РОДИТЕЛЯМИ

Статья посвящена изучению проблемы влияния агрессивного поведения в подростковом возрасте на возникновение конфликтных ситуаций в семье. Теоретически доказана необходимость исследования особенностей воздействия агрессивных проявлений детей подросткового возраста на отношения с родителями. Разработана коррекционная программа, рассчитана на помощь подросткам в формировании конструктивных паттернов в преодолении агрессивных проявлений во взаимоотношениях с родителями. В ходе исследования использованы теоретические методы (обработка научных и периодических изданий по теме исследования, сравнения); эмпирические методы исследования; количественные и качественные методы обработки данных. После проведения экспериментального исследования мы пришли к выводу, что уровень агрессивности учеников завышен, и поэтому возможны конфликтные ситуации в общении со взрослыми и сверстниками. В статье намечены пути дальнейшего изучения проблемы исследования.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, конфликт, межличностные отношения, подростки.

Katkova T.A., Melnikova S.V., Varina H.B. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MANIFESTATION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF TEENAGERS IN THE PROCESS OF INTERACTION WITH PARENTS

The problem of aggression is one of the most significant problems not only for modern psychology and pedagogy, but also for society as a whole. The urgency of the study is that it is precisely in adolescence that not only is a radical reorganization of previously formed psychological structures, but new educations arise, the foundations of conscious behavior are laid, the general orientation in the formation of moral norms and social guidelines emerges. The present of our society is characterized by a serious deficit of positive influence on teenagers. There is a "deformation" of the family, which does not perform such important functions as creating a sense of psychological comfort and security in children. As a result, for many teens characterized by underdevelopment of moral institutions, consumer orientation, emotional roughness, aggressive way of self-affirmation. The presence of an extremely high concentration of aggression in society and the lack of unambiguous and adequate scientific definition of this complex phenomenon, make the problem of aggression research in adolescence, which is the basis for the emergence of conflicts in the family, one of the most pressing problems of the modern world, an important theoretical and practical task.

The purpose of the study is to study the influence of aggressive behavior in adolescence on the emergence of conflict situations in the family. To accomplish this goal, the following tasks were identified: to conduct a theoretical analysis of one of the most important periods of human development in adolescence; determine the level of influence of the family environment on the formation of teenage aggression; to establish the role and features of aggressive behavior of adolescents; to conduct an experimental study of the peculiarities of the influence of aggressive manifestations of adolescent children on relationships with parents in a positive direction; to offer methods of prevention and correction of aggressive behavior of adolescents.

The theoretically proved the necessity of studying the peculiarities of the influence of aggressive manifestations of adolescent children on relationships with parents in a positive direction. The developed correction program is designed to help teenagers in the formation of constructive patterns of behavior in the process of overcoming aggressive manifestations in relationships with parents. During the research, theoretical (processing of scientific and periodicals on the subject of research, comparison); empirical research methods; quantitative and qualitative data processing methods. After conducting an experimental study, we came to the conclusion that the level of student aggression is overestimated and that conflict situations can arise in communicating with adults and peers. The article outlines the ways of further studying the research problem.

Key words: *aggression, aggression, conflict, interpersonal relations, adolescents.*

Постановка проблеми. Проблема агресивності – одна із значущих проблем не тільки для сучасної психології й педагогіки, але й для суспільства в цілому. Актуальність дослідження полягає в тому, що саме в підлітковому віці не тільки відбувається корінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, але виникають нові утворення, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних норм і соціальних настанов. Сьогодення нашого суспільства характеризується серйозним дефіцитом позитивного впливу на підлітків. Відбувається «деформація» родини, яка не виконує такі важливі функції, як формування в дітей почуття психологічного комфорту та захищеності. У результаті для багатьох підлітків характерна нерозвиненість моральних установ, споживча орієнтація, емоційна брутальність, агресивний спосіб самоствердження. Наявність надзвичайно високої концентрації агресії в суспільстві й відсутність однозначного й адекватного наукового визначення цього складного феномена роблять проблему дослідження агресивності в підлітковому віці, що є основою для виникнення конфліктів у родині, однією з найбільш актуальних проблем сучасного світу, важливим теоретичним і практичним завданням. Психологи-дослідники дедалі більше приділяють увагу вивченню самого феномену агресії, агресивним проявам і тенденціям поведінки, питанням профілактики агресивності. Увага до завжди актуальних питань психології сім'ї стала більш пильною через загострення, передусім, навчально-виховних проблем дітей, ступінь розв'язання яких є й буде каталізатором і показником рівня сімейної згуртованості. Зростає внутрішньосімейна відчуженість як наслідок певних особливостей у відносинах дорос-

лих. Жодна сім'я не зможе уникнути конфліктних ситуацій, непорозумінь, оскільки вона є динамічним утворенням, яке існує в досить невеликому життєвому просторі, куди обмежений доступ сторонніх осіб і де панують власні правила поведінки, діяльності, спілкування, система заборон і заохочень. Різні автори по-різному визначають агресію та агресивність: як вроджену реакцію людини для «захисту зайнятої території» (К. Лоренц, М. Ардрі); реакцію особистості на ворожу для людини навколишню дійсність (К. Хорні, Е. Фром); дуже поширені теорії, що пов'язують агресію та фрустрацію (Дж. Доллард, Л. Берковіц).

Однак не можна розглядати агресивність тільки як негативне явище. Треба пам'ятати про те, що вона може закономірно виростати на фоні підвищеної активності підлітка в процесі його ефективного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми агресії на фундаментально-теоретичному і прикладному рівнях займалися вчені різних шкіл та напрямів (Р. Ардрі, А. Бандура, А. Х. Басс, Л. Берковіц, Р. А. Берон, Д. Долорд, Д. Зільман, К. Лоренц, Н. Е. Міллер, Д. Тедеші, Р. Фельсон, С. Фешбах, З. Фрейд та ін.). Розробці практичної сторони агресії в підлітковому періоді присвячені праці ряду зарубіжних і вітчизняних науковців: К. Додж, М. Каплан, К.С. Лебединської, Ю.Б. Можгінського, А. Патерсон, М.М. Райської, А.І. Стаценко, Г.Е. Сухаревої, Р. Хусман та ін. Огляд наукової літератури дозволяє констатувати достатню вивченість детермінант агресивної поведінки: індивідуально-типологічних (емоційність, підвищена тривожність, фрустрація як властивості особистості, які впливають на своєрідність агресивних виявів); когнітивних (готовність до трактування соціально-перцептивних чинників як таких, що несуть загрозу «Я»-самореалізації); поведінкових (рефлек-

торна готовність до агресивного реагування). Саме цих питань торкаються українські дослідники О.Б. Бовть, С.Л. Кравчук, І.С. Мазоха, Т.Р. Морозова, О.П. Саннікова, З.В. Спринська, А.В. Фурман, С.Г. Шебанова та інші [7].

Різні аспекти вікових особливостей агресивної поведінки вивчали: В.А. Аверін, Л.І. Божович, І.А. Горькова, І.В. Дубровіна, А.В. Кірейчев, І.С. Кон, К.Н. Курбатова, А.Є. Личко, А.О. Реан, Л.С. Славина, Є. Хейсерман, В.О. Худік та ін. Більшість праць стосується вивчення різноманітних форм агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку, які виявляються в певному характері внутрішніх родинних відносин дитини та в неблагополуччі в спілкуванні в дитячому колективі (Н.В. Алкіна, С.В. Белохвостова, О.Б. Бовть, О.М. Гаспарова, Н.А. Дубінко, І.В. Кущенко, М. Мід, Г. Паренс, Л.М. Семенюк, І.П. Сопрун, І.О. Фурманов та ін.). Про властиву підліткам агресивність і ворожість у вчинках, що суперечать прийнятним у суспільстві правовим і моральним нормам, свідчать дослідження багатьох психологів: М.І. Блонського, К. Бютнера, Б.П. Жизневського, З.І. Ікуніної, Н.М. Каут, О.Ю. Климовської, Б. С. Кобзар, Н.Ю. Максимової, К.Л. Мілютіної, О.Ф. Осикі та інших [7]. Існує кілька різноспрямованих теоретичних перспектив, кожна з яких дає своє бачення сутності та витоків агресії. Найстаріша з них, теорія інстинкту, розглядає агресивну поведінку як вроджене. З. Фройд, найвідоміший із прихильників цієї досить поширеної точки зору, вважав, що «агресія бере свій початок у природженому і спрямованому на власного носія інстинкті смерті; по суті, агресія – це той же самий інстинкт, тільки спроектований удвічі і націлений на зовнішні об'єкти» [12]. Один із найбільш цікавих наслідків теорії, як вважає К. Лоренц, полягає в тому, що за її допомогою можна пояснити той факт, що в людей, на відміну від більшості інших живих істот, найбільш поширене насильство по відношенню до представників свого власного виду. К. Лоренц також стверджував, що любов і дружні відносини можуть виявитися несумісними з вираженням відкритої агресії і можуть блокувати її прояв [5].

У психології існують різні підходи, що пояснюють природу походження агресивності як властивості особистості. Підліткове «почуття дорослості», головним чином, – новий рівень претензій та захоплюючого положення. Для підлітка дуже важливо, щоб його дорослість була помітна оточуючими, щоб форма його поведінки не була дитячою. Цінність діяльності для підлітка

визначається її дорослістю, а виникаюче представлення про норми поведінки дають можливість обговорювати поведінку дорослих, через що і виникають вікові конфлікти [8]. Проекція сімейних взаємовідносин і настановлень служить підлітку орієнтиром у повсякденному житті і міжособистісних контактах. Можна припустити, що в сім'ях, де підліток обділений увагою дорослих, де немає довірливих взаємовідносин, формується почуття ворожості до всього навколишнього світу [6].

Міжособистісні відносини здійснюються в умовах конфліктів, які є невід'ємною частиною людських відносин. Конфлікт – найбільш гострий спосіб усунення протиріч, що виникають у процесі взаємодії, що полягають у протидії суб'єктів конфлікту і супроводжуються негативними емоціями. Досить специфічними є відносини батьків із дітьми, які не досягли повноліття. Такі конфлікти є найпоширенішими в сімейному житті, оскільки одна з головних особливостей підліткового віку – зміна соціальних ролей, перебудова взаємовідносин із дорослими [11].

Слід зауважити, що в сучасних наукових дослідженнях розрізняють поняття «агресія», «агресивність» та «агресивна поведінка» (Ю.М. Антонян, В.В. Гульдман, С.В. Жабокрицький, А.О. Реан). Більшість дослідників визначають агресивність як відносно стійку властивість особистості, що проявляється в готовності до агресивних дій; це схильність діяти агресивно й ворожо. Під агресією звичайно розуміють окремі агресивні дії, вчинки. Агресивна поведінка – це цілеспрямована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві, націлена на завдання шкоди об'єктам нападу [10]. Агресивність, на відміну від її традиційного розуміння як особистісної властивості, розглядається нами як певне комплексне психологічне утворення, що включає в себе взаємопов'язані елементи як емоційно-вольової, так і ціннісно-нормативної сфери, що детермінує, спрямовує і забезпечує реалізацію агресивної поведінки. Запропонований підхід до розуміння агресивності як особливого психологічного утворення дозволяє, на нашу думку, виявити роль, значення і межі впливу різних її компонентів у різноманітні форми і прояви агресії, оскільки агресивна поведінка є інтегральним результатом взаємодії різних сторін людської індивідуальності.

Агресивний поведінковий акт – результат взаємодії біологічних (генотип, метаболізм, церебротип), індивідуально-психологічних (темперамент, характер) і соціально-пси-

хологічних (комунікативні, лідерські якості) властивостей особистості (Т.Н. Курбатова, Н.Ю. Максимова, В. Eichelman) [9].

Вивчення феномену агресії показало, що агресивну форму поведінки не можна розглядати з позиції тільки зовнішніх ознак. Визначення наявності чи відсутності в поведінці особи ознак агресії повинно відбуватися з урахуванням мотивації суб'єкта діяльності. Поведінкові проблеми вимагають не поверхневого опису, а поглибленого розуміння причин даного явища, заглиблення в міжособистісну взаємодію в родині.

Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами умов, які впливають на особистісний розвиток дитини. Підлітковий вік дуже суперечливий, і деякі батьки не розуміють поведінку підлітків у цьому віці, не розуміють, чому їхня дитина раптом стала впертою, егоцентричною, свавільною. Науковці (К. Бютнер, А. Бандура, А. Реан) зазначають, що підлітки отримують знання про моделі агресивної поведінки з таких джерел [1].

1. Родина. агресивні діти, як правило, виростають у родині, де існує відстань між батьками та дітьми, де мало цікавляться розвитком дитини, де їй не вистачає тепла і ласки. У таких родині ставлення до підліткової агресії байдуже та поблажливе. Також агресія виникає в тих сім'ях, де використовуються силові методи виховання. Виховуючись у таких родині, підлітки копіюють ті різновиди взаємостосунків, що практикують їхні батьки у стосунках між собою, копіюють неконструктивну тактику вирішення конфліктів, яку потім переносять у власну родину. Достовірно встановлено, що жорстоке ставлення до дитини в родині не тільки підвищує агресивність її поведінки у стосунках з однолітками, але й сприяє розвитку схильності до насилля в більш зрілому віці, перетворюючи фізичну агресію на стиль життя.

2. Засоби масової інформації. Дослідження психологів показали, що на кожну годину телевізійного програму припадає 9 актів фізичної та 8 актів вербальної агресії.

3. Відсутність упевненості в тому, що їх (підлітків) люблять, оскільки вони інстинктивно відчувають, що їм потрібна любов.

Разом із тим особливої уваги заслуговує міжособистісна взаємодія в родині. Із факторів соціалізації найважливішим і найвпливовішим була і залишається родина як первинний осередок суспільства, вплив якого дитина випробує раніше усього. Крім свідомого, цілеспрямованого виховання, що дають йому батьки, на дитину впливає внутрішня сімейна атмосфера, причому ефект цього впливу накопичується

з віком, переломлюючись у структурі особистості. Соціальний та психологічний аспект поведінки підлітків залежить від сімейних умов, які визначають життєвий шлях дитини. Крім освітнього рівня батьків, сильно впливає на долю підлітків склад родини і характер взаємин між її членами. Несприятливі сімейні умови характерні для більшості так званих важких підлітків. Існують автономні психологічні механізми, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей: підкріплення, ідентифікація, розуміння. У сімейних відносинах виділяють гармонійний і дисгармонійні типи. Для гармонійних відносин характерне співробітництво, взаємодопомога, рівноправність усіх учасників сім'ї. Для такої сім'ї характерний демократичний стиль виховання дитини, такі батьківські дії дають ефект розуміння, прийняття і розуміння особистості дитини. У дисгармонійній сім'ї спостерігається конфліктна взаємодія подружжя, напруженість, неможливість віднайти достойного способу спілкування між батьками і дітьми, почуття і емоції сторін до уваги не беруться, у взаємовідносинах зберігається дистанція. Відсутність стабільних цінностей і норм поведінки в такій сім'ї призводить до погіршення здоров'я дітей.

Учені виокремлюють типи неправильно-го батьківського виховання, які призводять до дисгармонійного формування особистості дитини: неприйняття, емоційне відторгнення (до дитини ставляться зневажливо, принижують, ображають її, навіть нехтують); гіпоопіка (батьки недостатньо турбуються про дитину, не звертають на неї уваги, не контролюють, нерідко вона потрапляє під негативні впливи); гіперопіка (дитина позбавлена будь-якої форми самостійності, жорсткий контроль за кожним кроком дитини). Тиранічна, некритична любов батьків спотворює душі таких дітей. Різні способи батьківського контролю також можна представити у виді шкали, на одному полюсі якої – висока активність, самостійність і ініціатива дитини, а на іншому – пасивність, залежність, сліпу слухняність. Найкращі взаємини старшокласників із батьками складаються зазвичай тоді, коли батьки дотримують демократичного стилю виховання. Цей стиль найбільшою мірою сприяє вихованню самостійності, активності, ініціативи і соціальної відповідальності. Поводження дитини направляється в цьому випадку послідовно і разом із тим гнучко і раціонально. Незнання особливостей підліткового віку – один із чинників виникнення непорозуміння між дорослими та дітьми. Як правило, підліток на домагання і конфліктні дії батьків відповідає такими

реакціями: опозиція (демонстративні дії негативного характеру); відмова (непокора вимогам батьків); ізоляція (прагнення уникнути небажаних контактів із батьками, приховування інформації та дій) [2]. Тому в пошуках власної ідентичності підліток може кидати виклики сімейним правилам, що регламентують його особисте життя, шокувати сім'ю нетиповими для неї цінностями і поведінкою. Це нерідко приводить до росту конфліктності в сім'ї, основними аспектами якої є: акуратність, допомога в домашньому господарстві, успішність у школі, спілкування з однолітками, зовнішній вигляд підлітка, шкідливі звички, еротика і секс [3].

Труднощі виконання сім'єю виховної функції значною мірою пов'язані із знеціненням моральних, духовних, громадянських ідеалів у суспільстві, відсутністю спільних стратегій виховання дітей у сім'ї, недостатньою підготовкою молоді до материнства та батьківства. Низький рівень педагогічної культури батьків послаблює можливість передачі досвіду від старших поколінь молодшим, збіднює сімейне спілкування, зменшує батьківський вплив на дітей. Отже, причини неблагополуччя полягають в особистому досвіді кожного члена сім'ї [4].

Мета статті – вивчення психологічних особливостей прояву агресивної поведінки підлітків у процесі родинної взаємодії. Були виокремлені такі завдання: провести теоретичний аналіз одного з найважливіших періодів розвитку людини підліткового віку; висвітлити систему відношень підлітка до членів родини; дослідити особливості прояву агресивної поведінки підлітка; проаналізувати вплив психокорекційної роботи на стан прояву агресії в підлітків.

Матеріали і методи дослідження.

Для вирішення поставлених завдань та реалізації мети дослідження було використано комплекс взаємопов'язаних методів. На виконання першого завдання було проаналізовано науково-методичну літературу. На виконання другого завдання здійснено порівняння, узагальнення, систематизація наукової літератури. На виконання третього завдання було використано індуктивний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Експериментальною базою нашого дослідження було обрано гімназію № 19 м. Мелітополь. Щоб зробити певний порівняльний аналіз, ми провели підібрані методики на 34 учнях підліткового віку. Потім поділили клас на дві підгрупи: експериментальну і контрольну, по 17 учнів у кожній. Для вивчення проблеми дослідження стану агресії в підлітків нами було проведено методику «Діагностика стану агресії в підлітків». Порівнявши

результати, які були отримані до проведення корекційної роботи і після, спостерігаємо, що нормальний рівень агресивності в контрольній підгрупі підвищився на 2%, а високий – знизився на 2%; в експериментальній підгрупі високий рівень знизився на 6%, а нормальний – підвищився на 6%.

Після проведення методики «Діагностика самооцінки психічних станів особистості» та обробки отриманих даних можна робити певні висновки щодо наявності агресивності в дітей підліткового віку. Порівнявши результати, які були отримані до проведення корекційної роботи (тренінгові заняття) і після, спостерігаємо, що нормальний рівень агресивності в контрольній підгрупі знизився на 3%, а високий – підвищився на 3%; в експериментальній підгрупі нормальний рівень підвищився на 2%, а високий – знизився на 3%.

Метод незакінчених речень допоміг визначити систему ставлень дитини до батька, матері, сім'ї в цілому та до самої себе. Порівнявши результати, які були отримані до проведення корекційної роботи і після, спостерігаємо деякі зміни. Ставлення до батька: в експериментальній підгрупі «позитивний» рівень підвищився на 32%, «байдужий» – знизився на 10%, «негативний» – знизився на 22%. Ставлення до батька в контрольній підгрупі: «позитивний» рівень підвищився на 19%, «байдужий» – знизився на 2%, «негативний» – знизився на 16%. Ставлення до матері в експериментальній підгрупі: «позитивний» рівень підвищився на 2%, «байдужий» – підвищився на 6%, «негативний» – знизився на 8%. Ставлення до матері в контрольній підгрупі «позитивний» рівень залишився незмінним, «байдужий» – підвищився на 6%, «негативний» – знизився на 6%. Ставлення до сім'ї в цілому: в експериментальній підгрупі «позитивний» рівень підвищився на 8%, «байдужий» – знизився на 1%, «негативний» – знизився на 7%. Ставлення до сім'ї в контрольній підгрупі: «позитивний» рівень підвищився на 3%, «байдужий» – підвищився на 2%, «негативний» – знизився на 5%. Ставлення до самого себе в експериментальній підгрупі: «позитивний» рівень підвищився на 19%, «байдужий» – знизився на 7%, «негативний» – знизився на 12%. Ставлення до самого себе: в контрольній підгрупі «позитивний» рівень підвищився на 2%, «байдужий» – підвищився на 5%, «негативний» – знизився на 7%. Для точності дослідження ми запропонували учням проективну методику «Кінетичний малюнок сім'ї». Після проведення дослідження ми виявили, що в експериментальній підгрупі благополучна сімейна ситуація визначається

ся в рівнях, що поділяється на високий рівень, який підвищився на 27%, середній – знизився на 17%, низький – знизився на 10%. У контрольній підгрупі високий рівень благополучної сімейної ситуації підвищився на 11%, середній – знизився на 7%, низький – знизився на 4%. Рівень конфліктності: в експериментальній підгрупі високий рівень залишився незмінним, середній – знизився на 18%, низький – підвищився на 18%. У контрольній підгрупі високий рівень підвищився на 3%, середній – знизився на 12%, низький – підвищився на 9%. Із нашої точки зору, робота з агресивною дитиною має проводитись переважно у двох напрямках: пошук позитивних способів приборкання гніву; дорослим, які перебувають поряд з агресивною дитиною, необхідно пам'ятати, що виникненню й закріпленню в дітей агресивної поведінки сприяє особиста агресивність дорослих. На агресію ніколи не можна відповідати агресією, дорослий повинен вказати дитині приклад конструктивного розв'язання конфлікту. Говорячи про профілактику агресивної поведінки, можна виділити специфічні (релаксаційні тренінги) та неспецифічні (не фіксувати увагу на небажаній поведінці дитини, реагувати і відгукуватися на будь-які позитивні зрушення у поведінці дитини) способи взаємодії з дитиною.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Після проведення експериментального дослідження ми дійшли такого висновку, що рівень агресивності учнів завищений, і тому можуть виникати конфліктні ситуації у спілкуванні з дорослими та однолітками. Важливу роль відіграє самооцінка психічних станів дитини, що проявляється у взаємовідносинах батьків та дітей. Безконфліктному спілкуванню батьків із дітьми сприяє підвищення педа-

гогічної культури батьків, організація родини на колективних початках, підкріплення словесних вимог організацією виховання, інтересом батьків до внутрішнього світу дітей. Перспективою подальших досліджень виступає необхідність розробки комплексної тренінгової програми, спрямованої на корекцію неконструктивних стилів виховання в родині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вовк Г. Робота з агресивними дітьми. Психолог. 2009. № 44. С. 13–16.
2. Гулевич Т. Знущення та агресія у школі. Психолог. 2010. № 40. С. 8–10.
3. Ложкин В.Г. Практическая психология конфликта. К.: МАУП, 2002. 256 с.
4. Ломова Т.О. Особливості взаємозв'язку стратегії поведінки у конфлікті та соціальних очікувань особистості в малій соціальній групі. Наукові праці Донецького національного технічного університету. Сер.: Педагогіка. 2007. Випуск 1. С. 217–223.
5. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). СПб.: АМФОРА, 2001. 348 с.
6. Можгинский Ю.Б. Агрессивность детей и подростков: распознавание, лечение, профилактика. М.: Когито-центр, 2008. 184 с.
7. Мойсеева О. Є. Психология агрессии: вікові та генетичні виміри: навч.-метод. посіб. К.: КММ, 2010. 128 с.
8. Олифинович Н.И. Психология семейных кризисов. СПб.: из-во ЭКМОС, 2006. 360 с.
9. Хоменко Г. Агрессивність підлітків: причини, профілактика, корекція. Психолог. 2009. № 35. С. 17–23.
10. Шкарлатюк К.І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці // Психологічні перспективи. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 273–280.
11. Berkowitz L. Weapons as Aggression Existing Stimulus. Journal of Personality and Social Psychology. 1997. № 7. P. 133–138.
12. Feshbach S. Dynamics and Aggression. American Psychologist. 1997. № 17. P. 227–232.